

5.5 Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей

Проблема насильства щодо дітей, на жаль, існувала в усі часи, серед усіх народів, релігій та культур. Факти про дітовбивства, жорстокі та принизливі покарання, нехтування потребами та недбалість, сексуальні домагання та інші форми насильства щодо дітей надходять до нас ще з часів стародавніх цивілізацій. Останні документи про масштаби та вплив насильства щодо дітей чітко вказують, що і сьогодні це дуже серйозна та вагома глобальна проблема.

«Насильство трапляється вдома, в школах та на вулиці; на робочих місцях, в розважальних закладах, в центрах догляду та утримання дітей. Порушниками можуть виступати батьки, інші члени родини, вчителі, піклувальники, представники правоохоронних органів та інші діти... Насильство наражає на ризик не тільки здоров'я дитини, але і її здатність навчатися та виростати у дорослу людину, спроможну створювати нормальну родину та громаду. Насильство щодо дітей не має жодного виправдання. Якщо вдасться визначити та вирішити основні причини цього явища, то його цілком можна запобігти», – зазначив Кофі Аннан у 2006 році, у своїй доповіді на посаді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй [3, с.11].

Тривалий час проблема насильства щодо дітей вважалася прерогативою усталених звичаїв та традицій виховання підростаючого покоління (зокрема, сімейного виховання) і залишалася поза сферою правового регулювання та соціально-педагогічного впливу. З давніх часів держава принципово не втручалася у стосунки дорослих – батьків, опікунів, піклувальників, педагогів – та дітей, не обмежувала батьківську владу. Однак сучасне цивілізоване суспільство категорично заперечує припустимість жорстокого поводження з дітьми, різних форм насильства щодо дітей як з боку батьків та інших членів сім'ї, так і з боку

сторонніх осіб, які беруть участь у вихованні дитини або турбуються про неї (вихователів, учителів, викладачів, тренерів, лікарів тощо).

Отже, жорстоке поводження з дитиною визнається порушенням найзначущіших прав дитини та основних прав людини в цілому.

Основу національного законодавства України з попередження насильства над дітьми в сім'ї або поза нею становить Конституція України від 28 червня 1996 р., передусім статті 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52. Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що *ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню*. Це положення Конституції конкретизується в Цивільному кодексі України, який зазначає, що *фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню* (ч. 2 ст. 289 ЦК України).

Ст. 52 Конституції, яка безпосередньо спрямована на попередження насильства над дітьми, прямо вказує, що *будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом*.

Закон України «Про охорону дитинства» виступає ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії всім формам насильства щодо неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства щодо дітей з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Цивільному та Сімейному кодексах України. Так, в ч. 3 ст. 289 Цивільного кодексу України вказується, що *фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається*. Аналогічне положення міститься в ст. 150 Сімейного кодексу України «Обов'язки

Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : – К. : Академвидав, 2013. – С. 197–209.

батьків щодо виховання та розвитку дитини», в якій прямо визначається, що забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини (ч. 6 ст. 159 СК України); фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини (ч. 7 ст. 159 СК України) [2, с. 4–9].

Правові та організаційні основи попередження насильства в сім'ї, у тому числі – щодо дітей, визначено в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. №2789-III. Цей закон спрямовано на захист всіх членів родини від всіх форм та проявів насильства в сім'ї та він у повному обсязі може бути застосований у випадках жорстокого поводження з дитиною у родині.

Які ж дії вважаються насильством щодо дитини, або ж жорстоким поводженням з нею (більшістю як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників поняття «насильство щодо дітей» та «жорстоке поводження з дітьми» вважаються синонімічними)?

Українська дослідниця Грицевич О.В. пропонує таке визначення поняттю:

Жорстоке поводження з дітьми – це будь-які дії фізичного, психологічного, сексуального або економічного характеру щодо дитини в сім'ї або поза нею, які порушують права та свободи дитини, наносять шкоду її фізичному або психічному здоров'ю. Жорстоким поводженням з дитиною також є бездіяльність батьків (усиновителів), опікунів (піклувальників), інших осіб, які їх замінюють, якщо така бездіяльність перешкоджає оптимальному розвитку дитини, наносить шкоду її фізичному або психічному здоров'ю (зневажання основних потреб дитини, відсутність умов для нормальної життєдіяльності, турботи про її здоров'я та розвиток тощо).

Виділяють чотири види насильства щодо дитини: фізичне, психологічне, сексуальне та економічне.

1. *Фізичне насильство* – це нанесення дитині батьками чи особами, які їх замінюють, вихователями, іншими особами фізичних травм, різних тілесних ушкоджень, що завдають збиток здоров'ю дитини, порушують її розвиток і позбавляють життя.

Ці дії можуть здійснюватися у формі побиття, катування, штовхань, ударів, ляпасів, припікання гарячими предметами, рідинами, запаленими сигаретами, укусів та з використанням усіляких предметів як знаряддя знущання.

Фізичне насильство включає також залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, пропонування їй отруйних засобів чи медичних препаратів, що викликають стан сп'яніння (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем).

Фізичне насильство – одна з найпоширеніших форм насильства. У нашій країні фізичні покарання дітей, нажаль, досі є звичайною практикою. У деяких родинах чи установах, де виховуються діти, як дисциплінарну міру використовують різні види фізичного покарання – від потиличників і ляпанців до побиття ременем. Слід розуміти – такі дії є виявом насильства щодо дитини та визнані у нашій державі забороненими.

Дитина, яка переживає фізичне насильство, отримує інформацію від значимих для неї людей (перш за все, на невербальному рівні):

- люди, які мене найбільше люблять та бажають мені добра – це ті, хто мене найбільше б'є;
- у мене є право бити інших;
- я можу застосовувати фізичну силу, коли інші заходи впливу на когось не діють.

Фізичне насильство майже завжди супроводжується словесними образами, психологічним тисом тощо.

2. *Психологічне насильство* – це постійний чи періодичний психологічний вплив на дитину з боку батьків, опікунів, учителів, вихователів через словесні образи, погрози, приниження людської гідності дитини.

Психологічне насильство також може виявлятися в обвинуваченнях дитини в тому, у чому вона не винна, демонстрації нелюбові, ворожості до дитини. До цього виду насильства відносяться також постійна неправда, обман дитини (у результаті чого вона втрачає довіру до дорослого), а також ситуації, коли вимоги до дитини не відповідні її віковим можливостям.

Психологічне насильство є основою всіх видів насильства і зневаги щодо дітей. Як самостійний різновид жорстокого поводження з дітьми, психологічне насильство стало предметом вивчення спеціалістів в кінці 70 – на початку 80-х років. За думкою більшості спеціалістів, які займаються цією проблемою, психологічне насильства зустрічається значно частіше і наносить значно більше шкоди особистості дитини, ніж це часто вважається.

Виділяють 5 основних форм психологічного насильства:

Ігнорування психоемоційних потреб дитини, що проявляється у нездатності дорослих, які опікуються дитиною, виражати прив'язаність, любов і турботу щодо неї, у позбавленні її емпатійного ставлення, ігнорування потреб дитини у безпечному психологічному оточенні, підтримці, спілкуванні;

Відторгнення проявляється у публічному приниженні дитини, висуванні до неї надмірних, невідповідних віку вимог, публічній демонстрації негативних якостей дитини, постійному формуванні у неї почуття сорому і провини за прояви природних для них емоцій (страх, плач, гнів тощо), жорсткій, невідповідній віку критиці тощо.

Погрози і тероризування проявляються в приниженні гідності дитини, погрозах покаранням, побиттям, здійсненням насильства щодо дитини чи щодо того, кого дитина любить (щодо мами, сестри, брата, домашньої тварини чи навіть іграшки), використання ненормативної лексики щодо дитини.

Ізоляція, що передбачає встановлення безпідставних обмежень на соціальні контакти дитини з однолітками, родичами чи іншими дорослими, обмеження права дитини на побудову власних взаємовідносин з однолітками і відсутність у дитини права залишати свій власний будинок, кімнату (наприклад, батьки примусово, без підстав, переводять дитину на домашнє навчання чи ж взагалі забороняють ходити до школи, виходити на вулицю тощо).

Розбещення передбачає формування мотивації до розвитку девіантної поведінки, включаючи крадіжки, заохочення самодеструктивної поведінки, залучення дитини до вживання алкоголю і наркотиків [4, с. 8–11].

3. *Сексуальне насильство* – це втягнення дитини з її згоди або без такої дорослою людиною або іншою дитиною у прями або непрямі дії сексуального характеру для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди. Сексуальне насильство включає статеві зносини (вагінальний, оральний і анальний контакт), взаємну мастурбацію, інші маніпуляції зі статевими органами, залучення дитини до комерційного сексу та порнобізнесу тощо [4, с. 27–29].

Виділяють контактний і неконтактний спосіб сексуального насильства що до дітей.

До *контактного* насильства спеціалісти відносять:

- 1). Статевий акт з дитиною, здійснений вагінальним, анальним і оральним способом;
- 2). Мануальний оральний, генітальний чи будь-який інший тілесний контакт з статевими органами дитини, а також доторки до ерогенних зон тіла дитини;
- 3). Введення різних предметів у піхву чи анус;
- 4). Обопільна мастурбація зі сторони дорослого та дитини.

До *неконтактного* сексуального насильства щодо дитини належать:

- 1). Демонстрація еротичних і порнографічних матеріалів дитині або перегляд таких у присутності дитини;
- 2). Здійснення статевого акту у присутності дитини;
- 3). Демонстрацію оголених геніталій дитині (ексгібіціонізм);
- 4). Підглядання за дитиною під час здійснення нею інтимних процедур (вуаєризм);
- 5). Залучення дитини до комерційного сексу та порнобізнесу.

4. *Економічне насильство (або зневага інтересами і потребами дитини, нехтування)* – відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, освіті, розвитку, медичній допомозі з боку батьків чи осіб, що їх замінюють, у силу об'єктивних причин (бідність, психічні хвороби, недосвідченість) і без таких. Типовим прикладом зневажливого ставлення до дітей

є залишення їх без догляду, що часто призводить до нещасних випадків, отруєнь і інших небезпечних для життя і здоров'я дитини наслідків.

Нехтування потребами дитини має місце не лише у сім'ях з низьким матеріальним становищем. Іноді батьки або особи, що їх замінюють, поводять себе таким чином через відсутність батьківської компетенції (наприклад, випускники інтернатів), нелюбов до дитини тощо.

Зазвичай жертва страждає одночасно від декількох видів насильства. Так, інцест (сексуальне насильство щодо дитини з боку близьких родичів) неминуче супроводжується руйнуванням сімейних стосунків та довіри в сім'ї, маніпулятивними стосунками, а часто й залякуванням з боку кривдника, що кваліфікується як психологічне насильство. Складовою частиною практично всіх видів насильства є фізичне (побиття) або психологічне (погрози вбити або покалічити).

Повний обсяг та масштаби всіх видів та форм насильства щодо дітей можна побачити через призму тієї шкоди, яку воно несе.

Так, будь-який вид насильства щодо дітей веде до найрізноманітніших наслідків, але поєднує їх одне – збитки здоров'ю дитини, перешкоджання її оптимальному розвитку чи небезпеку для її життя.

Розрізняють *наближені* та *віддалені* у часі наслідки насильства щодо дітей.

До *наближених* наслідків належать фізичні травми, ушкодження, опіки, переломи, запаморочення, втрата свідомості та навіть смерть. Окрім того, до наближених наслідків належать також гострі психічні порушення, страх, гнів, агресія, тривога, замкненість, відмежованість від оточуючих. У дітей старшого віку можливий розвиток важкої депресії з почуттям власної збитковості, неповноцінності.

Серед *віддалених* наслідків насильства щодо дітей виділяються порушення фізичного і психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, психічні розлади, особистісні та емоційні порушення, формування девіантної поведінки, соціальні наслідки (особистісні: труднощі у встановленні контактів, соціальна

занедбаність, криміналізація поведінки, алкоголізація та наркотизація; суспільні: деформація загальнолюдських цінностей, реплікація насильницької поведінки).

Наслідки насильства щодо дитини можуть стати тими ознаками (індикаторами), що допоможуть людям, які оточують дитину, насамперед – спеціалістам, виявити насильство, попередити його розвиток та захистити дитину.

Найбільш типові ознаки кожного з видів насильства щодо дітей представлено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Типові ознаки насильства щодо дітей

Тип	Ознака
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> – зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; струс мозку; крововиливи в сітківку ока; – забиті місця на тілі або голові, які мають форму предмета (пряжки ремня, долоні, лозини); рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або незрозумілого походження; – сліди укусів людиною; – незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом); – внутрішньочеревні травми (ушкодження нирок, викликане ударами по спині; розрив селезінки; внутрішні кровотечі); – самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі).
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> – висипи, інфекції, що передаються статевим шляхом; уrogenітальні запалення; – наявність гематом і укусів на грудях, сідницях, ногах, нижній частині живота, стегнах; – ознаки вагінального чи анального проникнення стороннього тіла; – залучення до комерційного сексу чи порнографії; – вагітність; – синдром „брудного тіла”: постійне перебування у ванній, під душем, що має характер настирливості; – вжиття дитиною запобіжних заходів, щоб важче було знімати одяг (багато пасків, одночасно надягнені декілька пар штанців тощо). <p><i>Сексуалізована поведінка (поведінка, що виникає у наслідок психологічної травми, нанесеної через сексуальне насильство щодо дитини):</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▸ знання термінології та жаргону, пов’язаного із сексом та не властивого дітям такого віку; ▸ ігри, що мають сексуальний підтекст, відповідні маніпуляції з іграшками (задерання платтячок у ляльок, імітація статевого акту за допомогою ляльок тощо); ▸ сексуальні злочини щодо ровесників або молодших дітей; ▸ сексуальні домагання до інших дітей або навіть дорослих; ▸ систематична нав’язлива мастурбація (навіть у присутності інших дітей або дорослих); ▸ рання мастурбація (допубертатна); ▸ нерозбірлива (промискуїтет) та/або демонстративна сексуальна поведінка.

Психологічне	<p><i>(Окрім психологічного насильства, індикатори, наведені нижче, можуть свідчити і про інші види насильства)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – регресивна поведінка дитини (тобто повернення до більш ранніх форм поведінки, які вже були подолані у зв'язку з віком), особливо у малих дітей (наприклад, смоктання пальців, нетримання сечі); – комплексне відставання у розвитку (від невеликого до значного); – низький рівень розвитку інтелекту; – низький рівень розвитку соціальних навичок і навичок міжособистісного спілкування, емоційному розвитку; – уникнення контактів із ровесниками; – демонстрація страху перед появою дорослих та/або необхідністю йти додому (до школи або до іншої установи, де дитина зазнає насильства); – вживання алкоголю або наркотиків; – суїцидальні думки; спроби суїциду; – насильство щодо свійських тварин та, взагалі, слабших істот; спалахи люті, агресії (вербальної та невербальної); – почуття провини; занижена самооцінка; занурювання у себе, дистанціювання від оточення; – дитина виглядає вкрай неохайно: брудне волосся і шкіра, поганий запах тощо; – неадекватна поведінка: надмірна агресія, істеричний сміх, зухвалість, страх тощо; – втечі з дому та бродяжництво.
Економічне	<p><i>Зовнішні ознаки у дитини:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – неохайність, брудний одяг надвеликого розміру, брудне волосся, поганий запах тощо; – ознаки недоїдання, наднизька вага, яка не відповідає віку дитини; – дитина шукає недоїдки та харчується ними, збирає пляшки тощо; – брудний одяг, який не відповідає віку дитини та погодним умовам; – дитина виглядає вкрай неохайною: брудне, обскубане волосся, брудна шкіра, поганий запах, відсутність зачіски тощо; – неліковані зуби, нелаковані захворювання у дитини; педикульоз, короста тощо; – постійно хворобливий вигляд дитини; – відсутність в дитини речей першої необхідності; – постійне невідвідання шкільних занять без поважних причин, особливо в сезон сільськогосподарських робіт. <p><i>Особливості атмосфери, в якій знаходиться дитина:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – брак їжі для дитини; іграшок, книжок, розваг тощо; – у дитини немає постільної білизни або постільна білизна пошматована і в плямах; – у приміщенні холодно; безлад і антисанітарія (відкриті сміттєві баки; залишки їжі, що гниють; екскременти тварин і людей); – наявність в будинку і його околицях місць підвищеної небезпеки (бите скло, гострі кути, відкрита електропроводка, пацюки та інші паразити, а також негороджені висотні споруди, з яких дитина може впасти).

За для ефективного попередження насильства щодо дитини, важливо розуміти його природу та чинники виникнення.

Одним з таких чинників, на жаль, є *високий рівень терпимості до жорстокого поводження з дитиною у суспільстві* та розгляд цього явища як сукупності певних дисциплінарних мір, спрямованих на виховання дитини. На сьогодні в Україні насильство (у тому числі – покарання дитини, що впливають на її психологічний стан та здоров'я в цілому) законодавчо визнано неприпустимим, однак у свідомості дорослих людей, більшість з яких самі виховувалися із застосуванням жорстких покарань, у тому числі фізичного характеру, зміни на користь відмови від насильницьких методів виховання відбуваються дуже повільно, а особливо, якщо відсутня цілісна система підвищення педагогічної компетентності дорослих, в основі якої лежить установка – виховання без насильства.

Окрім того, серед чинників, що призводять до жорстокого поводження з дитиною, можна назвати *психологічні особливості агресорів*, зокрема: занижений рівень самооцінки, невпевненість у собі та власних силах; високий рівень підданія стресам та фрустрації фрустрація потреб; агресивність, підвищений рівень дратівливості; інфантильність у поєднанні з прагненням домінувати тощо.

Окремо варто виділити чинники виникнення насильства щодо дітей у сім'ї з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Такі чинники найчастіше пов'язані зі *здоров'ям, культурою батьків та іншими особливостями родини*, а саме:

– *алкоголізм або наркоманія одного чи обох батьків*. У таких сім'ях якщо не фізичному, то психологічному стану дитини однозначно завдається шкода;

– *порушення емоційної сфери батьків* (у тому числі, внаслідок психічного розладу), за яких людина виявляється нездатною адекватно контактувати з оточенням, у т.ч. з власною дитиною. До 60 % батьків дітей, які зазнали жорстокого поводження, мають депресії, тяжкі тривожні розлади, алкоголізм, гострі психози;

– *власний негативний досвід дитинства, пов'язаний з насильством*. Люди, які в дитинстві зазнали фізичне або емоційне насильство, набагато частіше схильні до жорстокості;

– *хронічне безробіття батьків, яке має суб'єктивні причини* – мається на увазі не тимчасова або вимушена незайнятість, а систематичні й свідомі

неспроможність чи небажання батьків працювати й забезпечувати основні потреби дитини у їжі, одязі, медобслуговуванні тощо;

– *невиправдані батьківські очікування*, пов'язані з фізичними вадами дитини, її статтю, інтелектуальними здібностями тощо;

– *педагогічна безграмотність*, перекручене уявлення про виховання дітей. Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників у тому, які заходи впливу на дитину є неприпустимими; багато дорослих не розуміють, що не кожне покарання йде на користь. Групу ризику складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється не стільки їх віком, скільки неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти, часто скрутною фінансовою ситуацією;

– *низька правова культура*, недостатня обізнаність у нормах, стосовних охорони прав дитини та системи санкцій за жорстоке поводження з нею.

Серед чинників, які можуть призводити до насильства щодо дитини, можна назвати *психологічні особливості самих дітей*. Це не означає, що дитина є «винною» в тому, як до неї ставляться – йдеться про те, що дорослі не можуть прийняти певні особливості дітей, «зривають» на них своє невдоволення та безрезультатність їх «виховного» впливу. Такими рисами дітей можуть бути:

– *фізичні та психічні (в т.ч. вроджені) аномалії розвитку* дитини, які не лише ускладнюють виховання, а й обурюють та дратують окремих батьків або інших дорослих, які доглядають за такою дитиною;

– *розумова відсталість або хронічні психічні захворювання* (якщо в середньому поширення інтелектуальних вад серед дітей складає 2–3%, то серед дітей, які зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20–40%). Дорослі, насамперед вихователі (зокрема батьки) вдаються до насильства, не маючи навичок подолання проблем, пов'язаних із вихованням особливої дитини, а також «зганяють» на ній розчарування через невиправдані надії. Додатковим чинником стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною із затримкою розвитку або з психічними порушеннями;

– *гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини*, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам дорослих, які їх виховують;

– *плаксивість або крикливість дитини*, яка в низці випадків призводить до зниження прив'язаності дорослого до дитини та підвищення його дратівливості.

Витоки формування насильницького поведіння з дитиною не вичерпуються одним чинником, а як правило пов'язані із їх сукупністю.

Для того, щоб попередити або ж подолати насильство щодо дитини необхідно враховувати вищезазначені чинники ризику виникнення таких дій щодо дитини та здійснювати відповідні профілактичні соціально-педагогічні втручання, що зможуть усунути ці чинники або ж мінімізувати їх.

Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей – це різновид соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється *рядом уповноважених структур, спрямований на попередження, усунення та подолання чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; раннє виявлення насильства; організацію системи заходів, спрямованих на надання допомоги дитині, яка постраждала від насильства, а також на роботу із агресором з метою недопущення повторних випадків насильства.*

Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей включає в себе *первинну, вторинну та третинну профілактику* насильства щодо дітей.

Первинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність заходів, спрямованих на попередження розвитку чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури толерантності та чуйності (у тому числі – гендерної); неприйняття насильницької моделі виховання дітей та насильницьких стосунків між людьми загалом.

Інструментом первинної профілактики можуть бути превентивні програми різного рівня.

Основні завдання первинної профілактики насильства щодо дітей:

1. розроблення та впровадження освітніх та просвітницьких програм з метою змінення соціальних і культурних моделей відповідальної, ненасильницької поведінки чоловіків і жінок (дітей та дорослих); викорінення упереджень, звичаїв та інших практик, базованих на ідеях меншовартості або зверхності, нетолерантності;

2. широке впровадження програм підготовки молоді до сімейного життя; програм для молодого подружжя або тих, хто збирається до шлюбу; формування усвідомленого батьківства; підвищення батьківської компетенції; раннього розвитку дитини тощо;

3. розроблення превентивних шкільних програм для обов'язкового впровадження їх в позакласне виховання, спрямованих на формування у дітей ненасильницького світогляду;

4. організація та проведення громадських акцій на національному та місцевому рівнях, спрямованих на формування ненасильницького світогляду серед населення, культури толерантності та чуйності (у тому числі – гендерної), культури миру (зокрема акції «16 днів без насильства»);

5. скорочення кількості (аж до повної ліквідації) зон підвищеного ризику (погано освітлені або погано контрольовані зони); розташування зупинок громадського транспорту (автобус, метро, вокзали) в безпечних зонах; поліпшення патрулювання вулиць;

6. створення та запровадження постійно діючих програми підвищення кваліфікації для всіх категорій фахівців (міліціонерів, лікарів, вчителів, соціальних педагогів/працівників, психологів, суддів, працівників прокуратури, голів сільських рад, працівників управлінь та відділів в справах сім'ї та молоді тощо), які працюють у сфері захисту дітей та попередження насильства, а також з дітьми, які зазнали насильства, та особами, які вчиняють насильство.

Вторинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність заходів, спрямована на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення

насильства щодо дітей; виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами.

Основні завдання вторинної профілактики насильства щодо дітей:

1. розроблення та впровадження системи раннього виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення насильства щодо дитини;
2. виявлення та нейтралізація чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами;
3. підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація їх соціального супроводу;
4. підвищення кваліфікації педагогів, вихователів, інших фахівців, які працюють в установах для дітей (інтернати, у тому числі – спеціалізовані, для дітей з вадами розвитку, будинки дитини, притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, приймальники-розподільники для дітей, виховні колонії тощо), щодо збагачення арсеналу методів виховання дітей, які мають девіантну поведінку, психічні відхилення тощо, що дають позитивний результат та виключають будь-яке насильство над дитиною.

Третинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність засобів втручання у тих ситуаціях, коли насильство щодо дитини вже здійснено, та спрямованих на недопущення рецидиву, реабілітацію дитини, яка зазнала насильства, та роботу з агресором.

Основні завдання третинної профілактики насильства щодо дітей:

1. кризове втручання та вилучення дитини із ситуації насильства;
2. надання комплексної допомоги дитині, яка зазнала насильства, та її сім'ї;
3. розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для дітей, які зазнали насильства;
4. розроблення та забезпечення ефективного функціонування програм соціальної реабілітації для осіб, які вчиняють насильство (насамперед – для батьків) з урахуванням їх статі, віку та інших особистісних характеристик.

В Україні законодавчо визначена система установ та організацій, на які покладається захист дітей від насильства та здійснення профілактики цього явища.

Так, відповідно до *Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення*, затвердженого наказом № 5/34/24/11 від 16.01.2004 р. чотирьох органів центральної виконавчої влади, а саме Мінсім'ямолодьспорту, МВС, МОН, МОЗ, визначено наступні органи та установи, що здійснюють захист дитини від жорстокого поводження:

- служби у справах дітей;
- органи внутрішніх справ (насамперед – кримінальна міліція у справах дітей);
- органи та заклади освіти;
- органи та заклади охорони здоров'я;
- управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- притулок для дітей та центр соціально-психологічної реабілітації дітей;
- Всеукраїнська дитяча лінія (0-800-500-33-5) та система телефонів довіри.

Отже, попередити та подолати проблему насильства щодо дітей можна лише за умови *комплексного міжвідомчого підходу*, що передбачає тісну взаємодію спеціалістів різних установ у досягненні спільної мети – захисту прав дитини.

Координуючим органом у сфері захисту дітей від насильства та жорстокого поводження визначено *служби у справах дітей*, які, окрім координації, також мають низку важливих завдань, зокрема:

- Ведуть загальний облік дітей, які зазнали жорстокого поводження, та сімей, у яких діти зазнали жорстокого поводження.
- Координують діяльність органів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ щодо профілактики та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми.

– Надають необхідну допомогу дитині, яка зазнала жорстокого поводження, та в разі загрози його вчинення, вживають заходів до попередження жорстокого поводження щодо дитини.

– Направляють дитину для обстеження стану її здоров'я до установ і закладів охорони здоров'я з метою документування фактів жорстокого поводження, надання дитині необхідної медичної допомоги, у тому числі лікування в стаціонарі.

– Уживають невідкладних заходів до ліквідації наслідків і загрози неправомірних дій щодо дитини; у разі потреби разом з кримінальною міліцією у справах дітей розв'язують питання про тимчасове вилучення дитини із середовища, де вона зазнала жорстокого поводження, та про подальше її влаштування.

– Спільно з центрами соціальних служб для молоді надають необхідну соціально-психологічну допомогу, проводять профілактичну та роз'яснювальну роботу щодо наслідків жорстокого поводження з дітьми.

– Представляють, у разі необхідності, інтереси дитини в суді.

Також доцільно визначити детальніше функції *органів та закладів освіти* у системі попередження насильства щодо дітей, а також окреслити роль фахівців органів освіти у виявленні та припиненні насильства.

У вищезазначеному *Порядку* вказано, що органи та заклади освіти:

– Здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми.

– Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення.

– Уживають заходів до виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми.

– Керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з

метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів.

– Класні керівники організують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або мається реальна загроза його вчинення.

За виконання законодавства відповідає адміністрація закладу освіти. Тому з боку адміністрації має бути розроблений внутрішній механізм взаємодії учасників навчально-виховного процесу щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми, попередження загрози його вчинення, та реагування, якщо такі випадки мали місце.

У разі необхідності, адміністрація закладу може залучити до справи соціального педагога, психолога, медичного працівника. При цьому, адміністрація відповідає за не розголошення конфіденційної інформації щодо дитини, яка зазнала жорстокого поводження.

У жодному разі спеціалісти, до яких звернулася дитина, або які виявили факт насильства щодо дитини, не мають права замовчувати таку інформацію. Це не лише питання моральності. По-перше, нехтування проблемою призводить до погіршення ситуації та може мати набагато гірші наслідки; по-друге, спеціалісти несуть відповідальність за виконання норм законодавства [1, с. 15–18].

Відповідно, якщо до будь кого із працівників органів внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь у справах сім'ї, молоді та спорту, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо звернулася дитина з приводу жорстокого поводження з нею – той, до кого звернулася дитина (державний посадовець, лікар, вчитель, соціальний педагог, вихователь, психолог, працівник соціальної служби, міліції тощо), зобов'язаний *оформити письмово звернення дитини* і передати його до відповідного територіального підрозділу *Служби у справах дітей* протягом *однієї доби* з моменту отримання такого звернення.

Отже, насильство щодо дитини є феноменом, який має свої передумови та тягне за собою руйнівні наслідки як для особистості конкретної дитини, так і для всього суспільства в цілому. За умови комплексного та компетентного підходу до попередження цього феномену, своєчасного виявлення та подолання чинників, що призводять до насильства, реабілітації його жертв та корекційній роботі з агресорами можна мінімізувати прояви насильства у суспільстві загалом та зокрема щодо дітей.

Використана література

1. Виявлення, попередження і розгляд насильства та жорстокого поводження з дітьми : метод. мат. для прац. освіти / [Буров С.О., Дубініна І.М., Онишко Ю.В. та ін.] – К. : КАЛИТА, 2007. – 36 с.
2. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / [Брижик В.О., Журавель Т.В., Кочемировська О.О. та ін.] ; за ред. Журавель Т.В., Христової Г.О. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 238 с.
3. Пінейру Паулу Сержіу. Доповідь про насильство щодо дітей у світі : дослідження Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань насильства щодо дітей / Пінейру Паулу Сержіу. – К. : «Перфект Стайл». – 363 с.
4. Помощь детям – жертвам насилия / Журавлева Т.М., Сафонова Т.Я., Цимбал Е.И. – М. : Генезис, 2006. – 112 с.
5. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / под ред. Волковой Е. Н. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

Рекомендована література

1. Будзинська Аліція. Як опитувати дитину: poradnik для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / Будзинська Аліція. – Варшава: Фондація “Нічийні діти”, 2007.

Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Т. В. Журавель // Соціально педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : – К. : Академвидав, 2013. – С. 197–209.

2. Дубровська Є.В. Психологічна реабілітація дітей, які зазнали сексуального насильства : посібн. до навч. відео-курсу / Дубровська Є.В. – К. : ВГО «Жіночий консорціум України», 2005. – 44 с.
3. Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е. Н.Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.
4. Попередження насильства над дітьми : інформ.-метод. матер. та аналіз норм.-прав. бази. / [Грицевич О. В., Лозован О. М., Онишко Ю.В.] ; за ред. Журавель Т.В. – К. : КАЛИТА, 2007. – 224 с.
5. Райкус Дж. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска : практик. пособ. : В 4 т. Т. II. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа / Райкус Дж., Хьюз Р. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с.
6. Райкус Дж. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. I. Концептуальные основы социальной работы с детьми / Райкус Дж., Хьюз Р. – М. : Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.
7. Цюман Т.П. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика : інформ.-метод. посібник / [Цюман Т.П., Малієнко Ю.М.] ; за аг. ред. Цюман Т.П. – К. : ФОП Пономаренко Я.М. – 2011. – 76 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробити доповідь для виступу перед батьками першокласників на батьківських зборах у школі на тему попередження насильства щодо дітей та неприпустимості методів виховання, які завдають дитині психологічних страждань чи фізичного болю.
2. Розробити буклет для підлітків щодо методів ненасильницького вирішення конфліктів.
3. Розгляньте ситуацію та дайте відповіді на запитання після неї:

У сім'ї М. троє маленьких дітей: Катя (3 роки), Рома (5 років) та Настя (6 років). Матері 24 роки, вона працює санітаркою у лікарні, батько – колишній військовий, побував у самих «гарячих» військових точках світу та пройшов декілька військових конфліктів, вже на пенсії, ніде не працює, постійно вживає алкоголь.

Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : – К. : Академвидав, 2013. – С. 197–209.

Дітей батько ніколи не зачіпав, ставиться до них байдуже, але щовечора, як маленькі налякані звірята, вони втрюх ховаються під ліжком та спостерігають за діями батька: лайка, кров на підлозі, розбитий посуд та меблі, крик наляканої мами, синці та рани на ній – ці сцени постійно супроводжують дітей.

Діти періодично ходять до садочку. Вихователька зазначає, що старші діти (5-ти та 6-ти років) розвинені не у відповідності до віку, Настя заїкається, у Роми – енурез (нетримання сечі). Катя ще зовсім нічого не говорить, завжди здригається від голосних звуків, а також дуже боїться чоловіків, і лише побачивши у групі садочку татка або брата когось із малюків, починає ховатися та плакати.

Запитання:

- Виділіть проблему або комплекс проблем у даній ситуації.
- Чи є у даній ситуації факт жорстокого поводження з дітьми? Відповідь обґрунтуйте.
- Встановіть можливі причини, що призвели до розвитку даної ситуації.
- Які служби мають бути задіяні до розв'язання проблем сім'ї?

Тестові завдання

1. Яке визначення насильства щодо дитини є найбільш вірним?

А) Умисне нанесення дитині побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до захворювань, завдання шкоди її честі та гідності.

Б) Будь-які дії фізичного, психологічного, сексуального або економічного характеру (або ж бездіяльність) щодо дитини з боку іншої людини (дитини або дорослого) в сім'ї або поза нею, які порушують права та свободи дитини, наносять шкоду її фізичному або психічному здоров'ю.

В) Прояви агресивної поведінки дорослого щодо дитини, якщо вони порушують конституційні права і свободи дитини як людини та громадянина.

Г) Негативний вплив на дитину з боку іншої людини, що змушує її переривати значиму діяльність і виконувати іншу, шкідливу для її розвитку.

Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : – К. : Академвидав, 2013. – С. 197–209.

Д) Усі вищеперераховані варіанти правильні.

2. Основними факторами, що впливають на формування насильства щодо дитини, є:

А) Соціокультурні особливості, традиції та норми, притаманні суспільству.

Б) Психологічні особливості жертви (віктимна поведінка, гіперактивність, психофізіологічні порушення та вади розвитку тощо) та психологічні особливості агресора (бажання самоутвердитись за рахунок іншого, авторитарність, жорстокість, невідпрацьовані дитячі травми тощо).

В) Педагогічна безграмотність батьків.

Г) Бідність, економічна залежність родини, а також уживання алкоголю або наркотиків агресорами.

Д) Усі вищеперераховані відповіді правильні.

3. Можна вважати, що в сім'ї щодо дитини здійснюється економічне насильство, якщо:

А) У дитини відсутні кишенькові гроші.

Б) У дитини немодний одяг.

В) У дитини брудний одяг з неприємним запахом, неохайний вигляд, вона постійно голодує, має неполіковані зуби, захворювання, спричинені браком гігієни, її змушують жебракувати.

Г) Дитина жодного разу не відпочивала на морі, у неї немає велосипеда і навіть роликів.

Д) Усі вище перераховані відповіді правильні.

4. Які ознаки (індикатори) можуть свідчити про те, що дитина зазнала сексуального насильства?

Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : – К. : Академвидав, 2013. – С. 197–209.

А) Зануреність у себе, інтровертованість, неуважність, різке погіршення успішності у навчанні, фобії, страхи, підвищена тривожність.

Б) Схильність до втеч з дому та бродяжництва, крадіжок, уживання алкоголю, агресивне поводження з тваринами або значно меншими за віком дітьми.

В) Невідповідні віку сексуальні ігри, ініціювання сексуальних дій з іншими, рання (допубертатна) мастурбація, нетипові для віку знання про секс.

Г) Проміскуїтет (безладні статеві стосунки), залучення у підлітковому віці до секс-бізнесу або порно-індустрії.

Д) Усі вищеперераховані відповіді правильні.

5. Чи існує в українському законодавстві пряма заборона застосування батьками, або особами, які їх замінюють, фізичних покарань щодо своїх дітей, у т.ч. – так званих «легких» (наприклад, ляпанців та шльопання)?

А) Ні, такої заборони не існує;

Б) Так, існує, вона визначена у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї»;

В) Так, існує, вона визначена у Законі України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»;

Г) Так, існує, вона визначена у Сімейному кодексі України;

Д) Так, існує, вона визначена у Кримінальному кодексі України.

6. Які з наведених заходів проводяться у межах первинної профілактики насильства щодо дітей?

А) Реалізація шкільних програм у позакласному вихованні щодо попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.

Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : – К. : Академвидав, 2013. – С. 197–209.

Б) Упровадження методики раннього виявлення дітей, які потерпають від насильства в сім'ї та поза сім'єю.

В) Запровадження сучасних методик реабілітації дітей, які потерпають від насильства.

Г) Запровадження проходження програм соціальної реабілітації для осіб, які вчиняють насильство щодо дитини.

Д) Усі вищеперераховані відповіді правильні.

7. Як має вчинити пересічний громадянин України, якщо до нього звернулася дитина з усною скаргою щодо жорстокого поводження з нею?

А) Викласти обставини справи в письмовій формі та передати цю заяву до адміністрації закладу, де навчається дитина.

Б) Викласти обставини справи в письмовій формі та передати цю заяву до територіального підрозділу служби у справах дітей.

В) Викласти обставини справи в письмовій формі та передати цю заяву до територіального підрозділу органів внутрішніх справ.

Г) Повідомити в усній формі від свого імені відповідні органи державної влади.

Д) Усі вищеперераховані відповіді правильні.

Правильні відповіді:

1. – Б; 2. – Д; 3. – В; 4. – Д; 5. – Г; 6. – А; 7. – Д.